

‘સાવિત્રી’ : જ્ઞાનની જ્યોતથી અજ્ઞાનના તમસને ભેદનારાંની કથા | વિપુલ પુરોહિત

['સાવિત્રી' (૨૦૦૮) : લેખન-પ્રકા. દક્ષા દામોદરા, પૃ. ૧૬૪, ક્રિં. ૩. ૧૨૦]

‘સાવિત્રી’ (૨૦૦૮) નવલકથામાં લેખિકા સમાજનિષ્ઠ તો રહ્યાં જ છે પરંતુ અહીં સામાજિક ચેતનાની વાત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરવામાં આવી છે. ઐતિહાસિક ચરિત્રોના જીવનની કથા સર્જવાના ઉપક્રમમાં લેખિકાએ અહીં પણ નારીસંવેદના અને દલિતસંવેદનાના તાણા-વાણા રચ્યા છે. અર્વાચીન ભારતના રાજકીય ઇતિહાસની પશ્ચાદ્ભૂમાં સામાજિક પરિવર્તનના પ્રયાસો કરનાર ફૂલે દંપતીની કર્મકથા એટલે ‘સાવિત્રી’ નવલકથા. અલબત્ત અહીં ‘વાસ્તવ’ અને ‘કલ્પનોત્થ’નો વિનિયોગ કળાના સિદ્ધાંતોને જાળવીને કરવામાં આવ્યો છે કે કેમ ? તે તપાસવું રસપ્રદ બની રહે. વળી, દલિતસંવેદનાને વ્યક્ત કરવાનો લેખિકાનો અભિગમ તાટસ્થપૂર્ણ રહ્યો છે કે પૂર્વગ્રહિત ? તે જાણવું પણ આવશ્યક બને. કથામાં વ્યક્ત થતી નારીસંવેદના સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિ પામી છે કે આચારી છે ? તે પણ નવલકથાના અભ્યાસનો મહત્ત્વનો મુદ્દો બની શકે તેમ છે. અહીં આ ત્રણેય પ્રશ્નોને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી ‘સાવિત્રી’ નવલકથા વિશે વિમર્શ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

નવલકથા ‘કલ્પનોત્થ’ (fiction) ગદ્યસ્વરૂપ છે. કલ્પનાની પાંખે વિસ્તરતી-વિલસતી સ-રસ કથા એટલે નવલકથા. પરંતુ ઘણી વાર સર્જકો વાસ્તવની ભોંયમાંથી બીજ શોધી કાઢી તેને કલ્પનાના રંગે ઉછેરતા હોય છે. આપણે એવી કથાઓને ઐતિહાસિક કે પછી જીવનકેન્દ્રી કથા તરીકે ઓળખતા હોઈએ છીએ. વાસ્તવ જીવનમાં બનેલાં પ્રસંગો-ઘટનાઓ કે જીવી ગયેલાં વ્યક્તિવિશેષોને આધારે રચાયેલી નવલકથાઓમાં લેખકે વાસ્તવનું યથાતથ નિરૂપણ કરવાનું હોતું નથી. પરંતુ કલાકારના ધર્મથી Fact(વાસ્તવ)નું fiction (કલ્પનોત્થ)માં સ્વરૂપાંતરણ કરવાનું હોય છે. મુનશી જેવા પ્રતિભાશીલ સર્જકે આવા સર્જનકર્મનાં સુંદર દષ્ટાંતો આપ્યાં હોવા છતાં ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમની કૃતિઓની સમીક્ષા કરનારા વિદ્વાનોને ઇતિહાસનાં તથ્યો તેમાં અલગ રીતે આલેખાતાં દષ્ટિગોચર થયાં છે. નવલકથાના લેખકનું કામ ઇતિહાસ લખવાનું છે જ નહિ. એટલે ઇતિહાસની સામગ્રીને આધારે રચાયેલી નવલકથામાં ઇતિહાસ ક્યાં ? અને કેટલો પ્રમાણભૂત છે ? તેની ચર્ચા કરવાને બદલે ઇતિહાસનું કળામાં કેવું અને કેટલું રૂપાંતરણ થયું છે એ તપાસવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. જ્યોતિબા ફૂલે (૧૯૨૭-૧૯૮૦) અને તેમનાં ધર્મપત્ની સાવિત્રી (૧૯૩૧-૧૯૮૭)ના દલિતોદ્ધારના સંઘર્ષમય પ્રયાસોને આલેખતી નવલકથા ‘સાવિત્રી’માં ઇતિહાસના સત્યનું નવલકથાના સૌંદર્યમાં લેખિકાએ કેવી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે તેની ચર્ચા નવલકથાના કેટલાક પ્રસંગોને આધારે કરી શકાય તેમ છે.

જ્યોતિબા ફૂલેએ – નવલકથામાં જ્યોતિએ શૂદ્ર-અતિશૂદ્ર વર્ગના માનવીઓના ઉત્કર્ષ માટે લડવાનો નિર્ણય જે પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિને આધારે કર્યો તેનું રસમય આલેખન લેખિકાએ કર્યું છે. સવર્ણ મિત્રના લગ્નમાં – ખાસ તો જાનમાંથી અપમાનિત થઈને ઘરે પાછા ફરેલા જોતીરાવના, પિતા અને પત્ની સાથેના સંવાદોમાંથી આપણને ઇતિહાસનું નવલકથામાં થતું પરિવર્તન પ્રતીત થાય છે. પિતાએ પુત્રની પૃષ્ઠા કરી : ‘વહેલો કેમ આવી ગયો...’ જોતીરાવ

જવાબ આપે છે : ‘મને... હાંકી કાઢ્યો.’ પછી પોતાની સાથે થયેલા વ્યવહારને વર્ણવે છે. અંદરના ઓરડામાં ઊભેલી સાવિત્રી આ વાત સાંભળે છે. તેની સ્થિતિને લેખિકા આ રીતે વ્યક્ત કરે છે : ‘શોક અને ક્ષોભથી મારી સાવિત્રીએ પોતાનો ચહેરો ઢાંકી દીધો તોય તગતગી ગયેલાં અશ્રુ તો હથેળીમાં સરી જ પડ્યાં.’ (પૃ. ૫)

પિતા એ અપમાનને મનમાંથી કાઢી નાખવાની વ્યવહારુ સલાહ પુત્રને આપે છે. પરંતુ જોતીરાવની અંદર એક તણખો સતેજ થઈ ચૂક્યો હોય છે. ‘સૂઈ જા જોતી...’ એવા પિતાનાં વચનોના પ્રતિભાવમાં ‘સૂવાની નહીં બાપુ... વેળ હવે જાગવાની થઈ છે.’ એવું જોતીરાવનું કથન તેમના દૃઢ મનોબળને પ્રગટ કરે છે. પરંતુ હજી નવલકથાના વસ્તુનું બીજનિક્ષેપન નથી થયું. એ થાય છે સાવિત્રી સાથેના વાર્તાલાપમાં. જોતીરાવ કહે છે : ‘સાવિત્રી... હું તારો પતિ... આજ સેંકડો આદમીઓ વચ્ચે હડધૂત થઈને આવ્યો છું. જે સમાજ મને – એક શૂદ્રને આટલો તુચ્છ ગણી હડસેલી દે છે તે સમાજથી હું તનેતારા સ્વમાનને કેવી રીતે સાચવીશ સાવિત્રી...’ (પૃ. ૮) પ્રત્યુત્તરમાં સાવિત્રી કહે છે : ‘હૈયે બળતી અપમાનની આગને કાન્તિની મશાલમાં પલટાવી નાખો સ્વામી...! તમારી પીડાના મૂળને પરખો સ્વામી...! અને એના વિચ્છેદ માટે વિનાશને બદલે નિર્માણનો માર્ગ પસંદ કરો.’

વહેલી સવારે નદીસ્નાન કરી નિત્યક્રમે નીકળતા ભજનિકના ગાનમાં અને સાવિત્રીના સાથમાં જોતીરાવને અંતરની શૂળનો મલમ મળે છે.

‘ખડગ લે હાથમાં જ્ઞાનનું ને, ભેદી લે માથાં અંધારું...’

સાવિત્રી પૂછે છે ‘મારા સ્વામીને શસ્ત્ર મળી ગયું ?’ જોતીબા સાવિત્રીને હૈયે ચાંપતાં કહે છે, ‘હા. શસ્ત્ર અને શક્તિ બન્ને.’ (પૃ. ૧૩)

નવલકથાના આરંભનાં પ્રકરણોમાં જ સાવિત્રીની સ્મૃતિ રૂપે વર્ણવાયેલો આ પ્રસંગ ઐતિહાસિક હોવા છતાં રસમય બન્યાની અનુભૂતિ ભાવક કરી શકે છે. આમ, તો આખી નવલકથા મરણાસન્ન સાવિત્રીની સ્મૃતિ રૂપે પીઠઝબકાર (flash Back) પદ્ધતિએ જ આલેખાઈ છે. ‘વેગવ્રસ્ત સાવિત્રી પુત્ર યશવંતની ઉપસ્થિતિમાં આયુષ્યની અંતિમ ક્ષણોમાં પતિ જોતીરાવ સાથે જે દલિતોદ્ધારનો કર્મયજ્ઞ માંડ્યો હતો તેની પ્રત્યેક ક્ષણોમાંથી પસાર થાય છે. જોતીરાવ દ્વારા કન્યાશાળાની સ્થાપના થાય એ પહેલાં સ્ત્રીકેળવણીનો આરંભ જોતીરાવ ઘરમાં સાવિત્રી અને સગુણતાઈને ભણાવીને કરે છે. સાવિત્રીને અક્ષરજ્ઞાન માટે તત્પર કરતાં જોતીરાવ સાવિત્રીને કહે છે,

‘તું સમજે છે સાવિત્રી... પીડિતો અને શોષિતોની પીડાની આદ્યજનની અજ્ઞાન અને અશિક્ષા છે. જ્ઞાન તો પાવક ગંગા છે. તે પાપ કઈ રીતે હોઈ શકે ?’ (પૃ. ૧૬)

મિત્ર સદાશિવ સખારામ અને મોરોપંત સાથે મળી કન્યાશાળા શરૂ કરે છે. તાત્યાસાહેબ ભીડે પોતાની હવેલીનો ઓરડો શાળા માટે આપતાં કહે છે,

‘બ્રાહ્મણ સર્વોપરિતા સામેના તમારા જંગમાં એક નાનકડું શસ્ત્ર સપ્રેમ એક બ્રાહ્મણ મિત્ર પાસેથી સ્વીકારો જોતીરાવ.’ (પૃ. ૧૮)

કન્યાશાળામાં ભણાવવા આવતા શિક્ષકોને ન્યાતબહાર મૂકવાનો ધર્મસંરક્ષકોની મંડળીઓએ ભય બતાવ્યો એટલે શાળા શિક્ષક વિનાની બની. એ અરસામાં જોતીરાવની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સાવિત્રી ભણાવવાનું કામ સંભાળે છે. ભણાવવા જતી સાવિત્રીને હેરાન કરવામાં

આવે છે. ગંદા-ગલીચ શબ્દો અને કાદવ-કીચડના પ્રહારો ઝીલીને પણ સાવિત્રી શિક્ષણકાર્ય શરૂ રાખે છે. વિરોધીઓના પ્રબળ અવરોધો છતાં મક્કમ બની પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવે છે. સાવિત્રીના સંઘર્ષની કથા અહીં નવલકથાનું પોત ઘડવામાં નિર્ણાયક બને છે. નવલકથામાં આલેખવામાં આવેલા પ્રસંગો જોતીરાવ કુલે અને સાવિત્રી કુલેના જીવનના હોવા છતાં લેખિકાની રીતિ તેને સ્થૂળ દસ્તાવેજ આલેખન બનતું અટકાવે છે. રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણો દ્વારા ગોવિંદરાવને ધમકાવવાનો પ્રસંગ – બહિષ્કારના ભયથી ગોવિંદરાવની પુત્રને કન્યાશિક્ષણ, મહારમાંગ જાતિનાં બાળકોને શિક્ષણ અથવા ઘરને પસંદ કરવાની ચીમકી, પિતાની મજબૂરી સમજતા જ્યોતીબા – સાવિત્રીનો ગૃહત્યાગ, આર્થિક સહાય બંધ થતાં સગુણાતાઈ બચતમૂડીથી શાળા પુનઃ શરૂ કરાવે તે પ્રસંગ, સરકારશ્રી તરફથી જ્યોતીબાના સન્માનનો પ્રસંગ, ‘બાલહત્યા પ્રતિબંધક ગૃહ’ની સ્થાપનાથી સવર્ણો સામેનો સંઘર્ષ, ‘સત્યશોધક સમાજ’ની પ્રવૃત્તિઓ અને કોર્ટપ્રસંગ, વિધવા બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની કૂખે જન્મેલ દત્તકપુત્ર યશવંતના લગ્નનો પ્રસંગ, જ્યોતીબાના અવસાન પછી અંતિમસંસ્કાર માટે સાવિત્રીબાઈના આગ્રહનો પ્રસંગ વગેરે ઐતિહાસિક તથ્યોની ગવાહી પૂરતાં હોવા છતાં નર્ચુ દસ્તાવેજ નિરૂપણ બનતાં નથી. લેખિકાએ વાસ્તવજીવનના પ્રસંગોને નવલકથાના સર્જનાત્મક રૂપમાં સફળ રીતે સંક્રાંત કર્યા છે.

‘સાવિત્રી’ નવલકથાની બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા તેમાં નિરૂપિત નારીસંવેદના છે. નાયિકાકેન્દ્રી આ નવલકથા કુલે દંપતીના સામાજિક ઉત્કર્ષના પ્રયાસોને આલેખે છે. જેમાં પ્રથમ નજરે જ્યોતીબા કુલે જ કથાનું કેન્દ્ર જણાય. પરંતુ કથાના આંતરપ્રવાહને ઉકેલીએ તો સ્પષ્ટ બને છે કે સમાજોદ્ધાર માટે જ્યોતીબાની પ્રેરક, માર્ગદર્શક અને સહાયક શક્તિ તો સાવિત્રીબાઈ છે. અલ્પશિક્ષિત સાવિત્રીબાઈ પતિના પ્રેમાગ્રહથી શિક્ષિત બને એટલું જ નહિ, શિક્ષણકાર્ય માટે ઘરની ચાર દીવાલમાંથી નીકળી નિશાળે જવાનું સાહસ કરે એ ઘટના ઓગણીસમી સદીની નારી માટે અકલ્પનીય ગણાય. પતિને દલિતવર્ગના ઉત્કર્ષ માટે જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવવા પ્રેરનાર સાવિત્રીબાઈ, જ્યોતીબાની કન્યાશાળામાં ભણાવતાં સાવિત્રીબાઈ, પતિને વંશના વારસદાર માટે બીજા લગ્ન કરવાની સંમતિ આપતાં સાવિત્રીબાઈ, બ્રાહ્મણ બાળવિધવા કાશીના અવૈધ સંબંધે જન્મેલા દીકરાને દત્તકપુત્ર તરીકે સ્વીકારતાં સાવિત્રીબાઈ, જ્યોતીબાએ સ્થાપેલ ‘સત્યશોધક સમાજ’ની પ્રવૃત્તિઓને પતિના મૃત્યુ પછી પણ કાર્યરત રાખતાં સાવિત્રીબાઈ, પ્લેગની મહામારીમાં જાનની પરવા કર્યા વિના અસરગ્રસ્તોની સેવાચારી કરતાં સાવિત્રીબાઈ, જ્યોતીબાએ સ્થાપેલ ‘સત્યશોધક સમાજ’ની પ્રવૃત્તિઓને પતિના મૃત્યુ પછી પણ કાર્યરત રાખતાં સાવિત્રીબાઈ, પ્લેગની મહામારીમાં જાનની પરવા કર્યા વિના અસરગ્રસ્તોની સેવાચારી કરતાં સાવિત્રીબાઈ, હૃદયની સંવેદનાઓને કાવ્યપોથીના શબ્દોમાં અભિવ્યક્ત કરતાં કવયિત્રી સાવિત્રીબાઈ – એમ વિધવિધ રૂપમાં સાવિત્રીબાઈનું ચરિત્ર અહીં ખૂલતું-ખીલતું જોવા મળે છે. લેખિકાએ સાવિત્રીબાઈના ચરિત્રનિરૂપણમાં તેમની નારીગત સંવેદનાઓને સૂક્ષ્મતાથી આલેખી છે. પુત્રેચ્છાને હૃદયમાં ઊંડાણોમાં ધરબી દઈને પતિના સમાજોત્કર્ષના કાર્યમાં સાવિત્રીબાઈ અવિરત શ્રમ દાખવે છે. સાવિત્રીબાઈના પુત્રવત્સલ હૃદયની પ્રતીતિ કરાવતી લેખિકાની કેટલીક અભિવ્યક્તિ નોંધપાત્ર છે :

s ‘બલા કંઈક તો સમજો મારા હૈયાના કોડ. હવે આ ઉંમરે મારે હાથમાં ચોપડી નહીં પણ... ગોદમાં એક બાળક જોઈએ... ગોરું ગોરું ને તેજદાર આંખોવાળું.’ (પૃ. ૧૩)

s ‘અવિચળ કંઠે સાવિત્રી બોલી ત્યારે એક ફૂલગુલાબી ગોટા જેવા શિશુની આકાંક્ષા હવાની જેમ સ્પર્શીને દૂર-દૂર વહી જતી હોય એવું લાગ્યું હતું.’ (પૃ. ૧૮)

s ‘નવી પૈઠણી શાલુ ઓઢવાને બદલે... મારું હૈયું તો ઝંખે છે, ઓઢેલી સાડીમાં સળ પાડનાર... કોઈ ખોળાનો ખૂંદનાર !’ (પૃ. ૫૩)

s ‘પ્રતિમાસનું ઋતુસ્નાન સંતાનેષણ પર પાણી ફેરવતું જાય છે ને હું...’ (પૃ. ૮૫)

s ‘મારા અંતરના કોરા આંગણમાં કોઈ નાજુક-નાજુક પગલીઓની ઝંખના કરતાં મારા હૈયાનું સૌભાગ્ય તો જુઓ...! કેટકેટલી નાજુક પગલીઓની રંગોળીથી મારું આંગણું દીપી ઊઠ્યું !’ (પૃ. ૧૦૦)

s પોતાની ગોદનો ખાલીપો જેની છાતીમાં છાના-છાના નિઃશ્વાસ બનીને સળવળતો હતો... જેના હાથને ઊંઘમાં પોતાની પડાખેના કોઈ શિશુના અસ્તિત્વને પથારીમાં ફેંફોસતા રાતે કેટલીય વાર જોયા હતા. તે... મારી સાવિત્રીની ગોદમાં યશવંત શું આવ્યો, જાણે આનંદનો અમરકૂપ આવી ગયો.’ (પૃ. ૧૦૮)

આ અભિવ્યક્તિમાં જુદાં જુદાં સ્થળ-સંદર્ભ અને પરિસ્થિતિઓમાં સાવિત્રીબાઈના સ્ત્રીહૃદયનાં સ્પંદનો ભાવકને અનુભવાય છે. લેખિકાએ પતિપરાયણ નારી તરીકે દલિતવર્ગની ઉન્નતિનાં કાર્યોમાં સાવિત્રીબાઈને જે સહજતાથી સહાયભૂત બનતાં દર્શાવ્યાં છે તેવી જ સ્વાભાવિકતાથી તેમના નારીહૃદય-માતૃહૃદયને પણ આલેખ્યું છે. એ નારીસંવેદના જ સાવિત્રીબાઈના ચરિત્રનું વિશેષ પરિમાણ બને છે.

દલિતસંવેદનાને ઉજગર કરતી કૃતિમાંથી પસાર થતી વેળાએ સ્વાભાવિક જ સર્જકે દલિતસંવેદનાને કયા દષ્ટિબિંદુથી પ્રગટ કરી છે તે જાણવામાં રસ પડે – પડવો જોઈએ. વળી, ઇતિહાસના વાસ્તવને આધારબીજ જ લઈને રચાતી કૃતિમાં સર્જકનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો આગ્રહ કૃતિને ચોક્કસ વર્ગ પૂરતી સીમિત નથી બનાવતો ને તે પણ તપાસવું ઘટે. ‘સાવિત્રી’ નવલકથામાં ૧૯મી સદીના ભારતીય સમાજની વર્ગવ્યવસ્થાનું ચિત્ર છે. સામાજિક સુધારણાના એ યુગમાં સવર્ણ કહેવાતાં બ્રાહ્મણ અને દલિતોના સંઘર્ષની વાત આવે. દલિતોના ઉત્કર્ષ માટે, અધિકાર માટે જોતીરાવ અને સાવિત્રીબાઈએ જે સંઘર્ષ કર્યો તેની કથા આલેખવા જતાં લેખિકા દલિતવર્ગ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જન્માવવામાં સફળ નીવડ્યાં છે. વળી, જ્યોતીબાના અંત્યજોદ્ધારનાં કાર્યોમાં બ્રાહ્મણમિત્રોનો, શુભેચ્છકોનો સહયોગ સાંપડવાનું આલેખન પણ સર્જકે તટસ્થ રહીને દર્શાવ્યું છે. નવલકથામાં કેટલાક પ્રસંગોમાં જ્યોતીબાની ઉક્તિઓ અને વિચારોમાં દલિતો પ્રત્યેનો વિશેષ ભાવ પ્રતીત થાય છે પરંતુ સમગ્ર કથામાં તો જ્યોતીબાની મહાત્મા તરીકેની છાપ ઊપસે છે. દલિત કે સવર્ણનો ભેદ રાખ્યા વિના અજ્ઞાનના અંધકારને ભેદીને જ્ઞાનજ્યોતિથી ઉજ્જવળ બને તે માનવ, એવા વિચારોના હિમાયતી જ્યોતિરાવ દલિતોની દુર્દશા માટે તેમના અજ્ઞાનને દોષિત ઠેરવે છે. શિક્ષા અને સેવાની મશાલથી જ માનવદીવાઓ પ્રજ્વલી ઊઠશે એવી શ્રદ્ધા જ્યોતિબાના પુત્ર યશવંતને પણ છે. ભારતીય ઇતિહાસની પશ્ચાદ્ભૂમાં રચાયેલી વ્યક્તિકેન્દ્રી આ નવલકથા લેખિકાના માનવતાના અભિગમને કારણે માત્ર દલિતસંવેદનાને વ્યક્ત કરતી નવલકથા નથી બની, પરંતુ મનુષ્યના મનુષ્યત્વનું ગૌરવ એના જ્ઞાન-શિક્ષણથી દીપે છે, એ સંસ્કારભાવનનું વહન કરતી નવલકથા બની છે. જ્યોતિબાએ પ્રગટાવેલી જ્ઞાનજ્યોત આજે અસંખ્ય શાળાઓમાં પ્રજ્વલિત થઈને સમાજને દીપાવી રહી છે.